

РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ТА ЙОГО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ІЗ ПРАВОВИМ ПОРЯДКОМ У ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

DEVELOPMENT OF PHILOSOPHICAL AND LEGAL IDEAS ABOUT SOCIAL CONTROL AND LEGAL ORDER IN THE MIDDLE AGES

Налуцишин В.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права

У статті досліджується формування соціального контролю та правового порядку у добу Середньовіччя. Встановлено, що порядок розглядався в межах християнської теології як даність трансцендентного Бога. Соціальний порядок розумівся як відображення порядку небесного. Вважалося, що поділ суспільства на соціальні групи був природним, оскільки впорядковував суспільство відповідно до призначення кожної людини, яке визначене Богом.

Ключові слова: соціальний контроль, правовий порядок, епоха Середньовіччя, християнська теологія, релігійна свідомість.

В статье исследуется формирование общественного порядка и контроля в эпоху Средневековья. Установлено, что порядок рассматривался в рамках христианской теологии как данность трансцендентного Бога. Социальный порядок понимался как отражение порядка небесного. Считалось, что разделение общества на социальные группы был естественным, поскольку упорядочивало общество в соответствии с назначением каждого человека, которое определено Богом.

Ключевые слова: социальный контроль, правовой порядок, эпоха Средневековья, христианская теология, религиозное сознание.

The article studies the formation of public order and control in the Middle Ages. It is established that the order in the philosophy of that time was considered within the framework of Christian theology as a givenness of the transcendental God. Social order was understood as a reflection of the order of heaven. It was believed that the division of society into social groups was natural, since it has regulated the society according to the purpose of each person, which is determined by God.

Key words: social control, legal order, the Middle Ages, Christian theology, religious consciousness.

Постановка проблеми. На зміну античній культурі, яка розділила чуттєвий світ і раціональний, прийшла середньовічна культура, яка закріпила панування духовного, орієнтуючись на трансцендентний, вічний, незмінний і досконалий світ. Середньовічна культура зробила великий крок у зверненні від матеріального до духовного, орієнтуючись на трансцендентний, божественний світ на засадах християнства. Християнство виробило ті цінності, які стали основоположними для організації соціального контролю та правового порядку в подальшому.

Стан опрацювання. Формування та розвиток філософсько-правових уявлень щодо соціального контролю та правового порядку в епоху Середньовіччя досліджували такі вчені, як В.К. Гришук, О.В. Гришук, А.Л. Золкін, А.Ф. Крижанівський, Г.В. Майоров, О.В. Марченко, В.С. Несерцянець, М.М. Підлісний, В.В. Соколов, С.І. Спільник, Е.А. Скларова та ін.

Метою статті є дослідження розвитку філософсько-правових поглядів щодо соціального контролю та правового порядку у добу Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Центральне місце у філософії Середньовіччя відводилось Богу, який створив усе суще, а кожен крок людини сприймався з позицій божественного промислу. Антична міфологія також була наповнена образами божеств, проте

у теоцентричному світогляді змінився сам статус Бога, який почав розглядатись як абсолют, що перебуває поза простором і часом та сам творить їх за допомогою свого великого Слова [1, с. 102].

У період Середньовіччя набула поширення концепція креаціонізму, зміст якої полягав у тому, що свідомість є надсвітлове начало (Бог), яке існувало до природи і створено її з нічого, а розум – це атрибут Бога [2, с. 99]. З позицій християнської філософії розроблялася концепція Бога як вищого блага та переоцінювалися всі попередні цінності. Старий Заповіт доповнився Новим, в морально-ціннісному значенні йому протилежним. Бог поставав як регулятивний принцип середньовічного світу, як кінцева ціль та цінність мислення через панування релігійної свідомості над всіма іншими сферами. У Богові втілювалась вища досконалість та благо, триєдність Істини, Добра та Краси. Це стало своєрідним продовженням аксіологічної традиції давньої філософії, в якій виразився первісний синкретизм ціннісного світовідношення [3, с. 36–37].

Християнство, яке було панівним світоглядом у Західній Європі, протягом багатьох століть виробило ті цінності і орієнтири, в яких і варто розглядати категорію порядку. Ідея порядку, яка категоріально оформилась в античній культурі, трансформувалась у Середньовіччі в уявлення про те, що підстава світу

знаходиться за межами чуттєвого. Порядок розглядався в межах християнської теології як незмінна, незнищувана даність трансцендентного Бога [4, с. 41, 14]. Земний церковний і суспільний порядок розглядався як такий, що визначений Богом як відображення порядку небесного. Вважалося, що поділ суспільства на священників, воїнів (дворянство), буржуа (торговців) і селян був природним, бо кожен має своє Богом дане призначення і місце. Усередині кожного стану, який поміняти було вкрай важко, була особлива ієрархія начальників і підлеглих [5, с. 210]. Визначальною рисою Середньовіччя також був феодалізм, який формував тогочасний порядок.

Розвиток суспільства відбувався в межах релігійного світогляду, а контроль над членами суспільства здійснювався релігійними методами, які були покладені в основу християнської доктрини. У той час домінувала релігійна форма соціального контролю, церква підпорядковувала і контролювала стан суспільних відносин за допомогою інтердиктів, папських енциклік, індульгенцій. Контроль всередині прошарків середньовічного суспільства здійснювався за допомогою прийнятих у них правил і норм. Так, у середовищі бюргерів існували цехові правила й обмеження, лицарі застосовували правила честі [6, с. 19].

Варто погодитись, що середньовічний образ правопорядку формувався в рамках теологічного світогляду, становив обмежень та локалізовану у межах громади свідомість. «Правопорядок практично ще не став категорією юриспруденції, яка переживала своє друге народження, а, скоріше, був лише однією з граней соціальної картини світу. Характерною була термінологічна невизначеність цього поняття, воно поставало як туманний, але привабливий образ належного способу життя, невіддільний від інших параметрів соціального буття, а саме морального стану, стану релігійності суспільства» [7, с. 86].

Головною особливістю філософських вчень того часу був їх теоцентричний характер, тобто утвердження Бога як центру світобудови і головного хранителя світового і соціального порядку. Бог виступав як законодавча першооснова, з якого виходять усі релігійні, моральні і правові норми [8, с. 23]. Це знайшло своє відображення у філософії Августина Аврелія, який писав: «Світ із його порядком у розмаїтті і мінливості, з красою його видимих об'єктів, безумовно, нас переконує в тому, що він створений і створений Богом невимовним і невидимим, великим і прекрасним» [9, с. 62].

Августин розвивав християнську концепцію розуміння порядку, за якою всі соціальні, державні та правові установи є наслідком гріховної природи людини. На його думку, відносини управління, рабства та панування «людини над людиною» – це «природний порядок людського життя», що виник внаслідок гріхопадіння [10, с. 62]. Філософ критикував сформований порядок земного світу як гріховний порядок, що має тимчасовий характер, оскільки триватиме до другого пришестя Христа і судного дня, коли буде встановлено «царство небесне», а бла-

гочестиві отримають «ангельське життя». Августин не схвалював земний порядок із релігійно-ідеальних позицій божественного порядку і його земного прообразу, представленого в житті «обраних» і їх громад (християнської церкви) [11, с. 111].

Поряд із тим, гріховний порядок людей не суперечив задуму бога-творця, що наділив людину вільною волею, тобто здатністю жити по-своєму, «по-людськи», а не по-божому. На думку Августина, гріховність державно-правового устрою життя (законів і правил «земного граду») та правопорядку взагалі склалася через первородний гріх і зберігалася через гріховність природи людини. «Природний порядок» людського життя, тобто гріховний порядок є наслідком того, що людина – істота немічна і слабка, нездатна своїми власними силами ані уникнути гріха, ані створити на землі досконале суспільство [1, с. 106].

За Августином, через гріхопадіння людська природа є недосконалою і потребує контролю: влада необхідна, щоб забезпечити, наскільки це можливо в цьому світі, перевагу справедливості і порядку. Отже, порядок та справедливість – це фактори, що сприяють досягненню благого життя в майбутньому [10, с. 62]. Добро і справедливість мали запанувати на землі завдяки встановленому Богом вічному порядку, «Граду божого», що є найвищим благом, абсолютною нормою усього, що існує у цьому світі. Таким чином, усі чесноти і гріхопадіння людини фактично «запрограмовані» заздалегідь, тому що поведінка і життя індивіда скеровується і визначається зовнішньою божественною силою [1, с. 106].

Теологічна критика Августином експлуаторського суспільства і держави має свої межі, які закінчуються там, де починається влада, яка підтримує у суспільстві певний порядок, стежить за громадським спокоєм, вершить правосуддя. Згідно зі вченням Августина, влада походить від Бога і виконує функції, заплановані провидінням. Тобто можна стверджувати, що Августин був прихильником суспільної нерівності як необхідного наслідку зіпсованості людської природи первородним гріхом. Будь-яке прагнення до рівності в цих умовах визнавалось протиприродним і таким, що заздалегідь очікує на поразку [12, с. 80–81].

Августин бачив у світі порядок, гармонію і красу. Як вважав філософ, якщо творець досконалий, то і творіння має бути наскільки можливо досконалим. Якщо світ створений за допомогою вищої мудрості, він має бути влаштований максимально розумно, впорядковано, закономірно. Поряд із тим, хоч світ створений найдосконалишим творцем, він все-таки створений із нічого, а тому є недосконалим. Зло і безлад не від Бога, а від небуття. Світ не може претендувати на те, щоб у досконалості зрівнятися з Творцем, однак Він є досконалим з усього, що може бути створено з нічого. Крім того, в його філософії має місце протиставлення досконалості світу та недосконалості людського сприйняття. На думку Августина, людина бачить у світі безлад, випадковість і зло через власну обмеженість, через немож-

ливість охопити ціле світу. Філософ порівнював світ із мозаїкою, стверджуючи, що людина не може судити про красу всієї мозаїки, бачачи лише її один фрагмент. Насправді нічого безпричинного не буває, оскільки все охоплено порядком причинного зв'язку і цей універсальний порядок встановлюється в божественному задумі і здійснюється провидінням [13, с. 307–308]. Навіть те, що здається злом, служить благу цілому і порядку. Зло – це частина порядку, оскільки воно служить прикрасі цілого, бо краса народжується з єдності протилежностей [14].

Таким чином, земний правопорядок світських держав схильний до дії злих, демонічних сил. Щоб убезпечити людей від цього впливу, згідно з ідеями Августина, необхідна вища божественна справедливість. Підставою соціального контролю та правопорядку філософ вважав страх Божий, оскільки людина, яка боїться покарання божого, не падає у безодню зла [8, с. 22].

Тома Аквінський у своїй схоластичній теології підкреслював думку, що людині властиво осягати мету, природний порядок речей, завершення якого є вище Благо – Бог [4, с. 43]. Підставою свободи є воля людини та її розум, оскільки тільки вільна людина здійснює свою свободу як добру волю. Тобто таку свободу, яка «співвідноситься з Богом як із метою свого життя» та полягає у дії відповідно до розумної, божественної необхідності, спрямованої на досягнення порядку.

Тома Аквінський розрізняє шість форм державного устрою за критерієм міри справедливості та міри свободи людей: монархія, аристократія, політія (ідеальні форми) та тиранія, олігархія і демагогія (демократія) (збочені форми). На думку Аквінського, найкращою формою правління, яка здатна забезпечити порядок у суспільстві, є монархія, оскільки передбачає правління однією особою, як і в Царстві Божому, де є один Бог, що забезпечує стійкість і успіх тих держав, де панував один, а не безліч; через її подібність до людського організму, різноманітні частини якого об'єднуються і спрямовуються одним розумом [11, с. 115].

За Аквінським, людський закон – це позитивне право, яке як і будь-який закон, апелює до розуму, встановлюючи порядок цілей, піклуючись про все суспільство у вигляді загального блага. Людський закон, як і божий, має бути справедливим, інакше в суспільстві може запанувати безлад [4, с. 43].

Порядок підтримується законами, відповідно до яких людина має діяти або утримуватися. Закон встановлюється з метою загального блага (порядку) та має відповідати таким ознакам: розумність веління; відповідність загальному благу; компетентність органу, який його встановлює; оприлюднення. Аквінський виділяв чотири види законів: вічний закон, який стоїть на чолі як вічний божественний розум, який править світом, відповідає розуму або загальному благу; закон природний, якому підпорядковані всі живі істоти; божественний закон, який виражений у Старому та Новому Завітах і представлений у позитивному праві.

Поряд із тим, розуміння соціального контролю та правопорядку як явищ, що засновані на божественних засадах у Середньовіччі, хоч і переважало, однак не було єдиним. Наприклад, Марсиль Падуанський та Уільям Оккам незалежно один від одного дійшли висновку про земне, людське походження правопорядку. Марсиль Падуанський наполягав на тому, що всі закони, щоб стати чинними правовими нормами, мали виходити від народу, натомість, божественне природне право – це не правовий порядок, а як одна з філософських наук. За Оккамом, основою державного порядку є право, носієм якого є народ [7, с. 91].

Творчість М. Падуанського стала вагомим внеском у формування філософії правового порядку. Вважається, що він був першим видатним мислителем демократичного спрямування в епоху Середньовіччя, який створив «нове вчення про державу, побудоване на раціоналістичних засадах». У добу Середньовіччя саме він перший стверджував, що порядок формується не лише через підкорення владі, але й через врахування інтересів народу. Державна влада діє, передусім, за допомогою законів, які не виходять з одного вищого, вічного і божественного правового начала, а формуються народом. Поряд із тим, його концепція не була досконалою, оскільки до народу М. Падуанський відносив не усе населення держави, а лише кращу, найбільш достойну його частину [1, с. 113–114].

Таким чином, у Середньовіччі закріплюються онтологічні уявлення про заснування світу, що перебуває за межами чуттєвого світу речей, які ще були сформовані в добу Античності. Так, Буття Парменіда, ідея Платона підготували підґрунтя до появи ідеї трансцендентного Бога, який створив космічний і суспільний порядок у духовному світі західної цивілізації. У Середні віки категорія порядку розглядається в рамках християнської теології: порядок як даність Бога, яка незмінна, незнищенна і нетрансформована. «Даний порядок визначає середньовічну структуру суспільства, ієрархічність, спочатку задану функціональність; загалом традиційний уклад життя і спосіб мислення, який визначається визнанням великої потужності Божественного Абсолюту» [4, с. 43].

Крім того, у середньовічній філософії земний порядок мав відповідати божественному, який є доцільністю і благом, абсолютною нормою всього, що має бути. Людина розглядалась не як мета в собі або для себе, а як засіб у здійсненні божественного порядку. Вічний закон як вираження божественного розуму і волі визначав природний порядок і, отже, природне право. Середньовічний порядок будувався на покорі державній владі в контексті тих вимог, які висувала християнська мораль. Варто погодитись, що середньовічна філософія ґрунтувалась як протиставлення земного граду і небесного, при чому влада осмислювалась як здійснення божественного задуму [4, с. 42]. Проте, незважаючи на «великий прогрес у багатьох областях права, в Середні віки все-таки не був вироблений правопорядок, що забезпечував одночасно гуманний і ефективний захист внутрішньої соціальної безпеки» [5, с. 193].

Висновки. У Середньовіччі соціальний контроль та правовий порядок розглядалися крізь призму релігійної свідомості. Середньовічна культура зробила великий крок у зверненні від матеріального до духовного, орієнтуючись на трансцендентний, божественний світ на засадах християнства. Християнство виробило ті цінності, які стали основоположними для організації соціального контролю та правового порядку. Порядок у тогочасній філософії розглядався в межах християнської теології як даність трансцендентного Бога. Соціальний порядок розумівся як відображення порядку небесного. Вважалося, що поділ суспільства на соціальні групи був природним, оскільки впорядковував суспільство відповідно до призначення кожної людини, яке визначено Богом. Соціальний контроль здійснювався здебільшого за допомогою релігійних методів, а церква контролювала суспільні відносини за допомогою інтердиктів, папських енциклік та індульгенцій. Соціальний контроль всередині прошарків середньовічного суспільства здійснювався за допомогою прийнятих у них правил і норм.

Августин розвинув християнську концепцію розуміння порядку, за якою всі соціальні, державні та правові установи є наслідком гріховної природи людини, а відносини управління та панування людини над людиною є природним порядком людського життя, який виник внаслідок гріхопадіння. Поряд із цим, гріховний порядок людей не супер-

ечив задуму Бога-Творця, який наділив людину свободою волі, але людина є істотою немічною і слабкою, не здатною уникнути гріха та створити на землі досконале суспільство. Оскільки через гріхопадіння людська природа є недосконалою, вона потребує контролю, тобто необхідна влада, щоб забезпечити порядок на засадах справедливості. Августин був прихильником суспільної нерівності як необхідного наслідку зіпсованості людської природи первородним гріхом. Підставою свободи філософ вважав волю людини та її розум, оскільки тільки вільна людина здійснює свою свободу як добру волю, яка співвідноситься з Богом як із метою свого життя та полягає у дії відповідно до божественної необхідності, спрямованої на досягнення порядку. Найкращою формою правління, яка здатна забезпечити порядок у суспільстві, за Августином, є монархія. Соціальний контроль мав здійснюватись через закон (вічний, природний, позитивний та божественний). Позитивне право має бути справедливим і встановлювати порядок, піклуючись про все суспільство у вигляді загального блага.

У Середньовіччі розуміння соціального контролю та правопорядку як заснованих на божественних засадах переважало, однак не було єдиним. Зокрема, М. Падуанський та У. Оккам дійшли висновку про земну їх природу, яка походить від народу, а божественне природне право розглядалось не як основа правового порядку, а як філософська наука.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марченко О.В. Філософія права : [навч. посібник] / О.В. Марченко. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 304 с.
2. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини: філософсько-правовий вимір: [монографія] / О.В. Грищук, Х.Б. Соломчак – Хмельницький, 2016. – 349 с.
3. Підлісний М.М. Становлення філософської теорії цінностей (історико-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05 / М.М. Підлісний ; Дніпропетровський держ. фінансово-економічний інст. – Д., 2003. – 180 с.
4. Складорова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв. : дис. ... докт. философ. наук : спец. 09.00.13 / Е.А. Складорова ; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – 268 с.
5. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс ; пер. со швед. – М.: Наука, 1994. – 397с.
6. Спільник С.І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / С.І. Спільник ; Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 21 с.
7. Крижановський А.Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження) : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / А.Ф. Крижановський. – Одеса, 2009. – 469 с.
8. Золкин А.Л. Философия права: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Философия права» / А.Л. Золкин. – М : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 383 с.
9. Западная философия от истоков до наших дней: в 2-х т. / Реале Дж., Антисери Д. – Том 2. Средневековье. – ТОО ТК «Петрополис», 1995. – 368 с.
10. Политология: учебник / Под ред. В. А. Ачкасова, В. А. Гуторова. – М. : Издательство Юрайт, ИД Юрайт, 2010. – 691 с.
11. История политических и правовых учений. Учебник для вузов / Под общ. ред. члена-корреспондента РАН, доктора юридических наук, профессора В.С. Нерсесянца. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА • М, 1998. – 736 с.
12. Соколов В.В. Средневековая философия: Учеб, пособие для филос. фак. и отделений ун-тов. / В.В. Соколов. – М.: Высш. школа, 1979. – 448 с.
13. Майоров Г.Г. Формирование средневековой философии. Латинская патристика / Г.Г. Майоров. – М.: Мысль, 1979. – 433 с.
14. Августин Блаженный. О Граде Божием / Августин Блаженный. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1296 с.